

زیارتگاه امام محمد دور؛ یادمان شیعی کهنی که به دست داعش از بین رفت

نویسنده: احمد خامه یار

گروه تروریستی داعش از زمان ظهور در عراق، آسیب‌های جدی و جبران‌ناپذیری به میراث تاریخی این کشور وارد کرده است. افزون بر آثار و بناهای باقی‌مانده از تمدن‌های باستانی باشکوه موجود در شمال خاک عراق که به دست داعش تخریب و نابود شده‌اند، این گروه دست به تخریب شماری از بناهای معماری بسیار نفیس و ارزشمند دوره اسلامی در مناطق تحت تصرف خود زده است که از آن جمله می‌توان به دو زیارتگاه یحیی بن قاسم بن امام حسن (ع) و عون‌الدین بن امام حسن (ع) در شهر موصل و زیارتگاه منسوب به زینب دختر امام علی (ع) در شهر سنجار، که از نمونه‌های شاخص و برجسته بناهای آرامگاهی سده هفتم هجری به شمار می‌آیند، و نیز بنای تاریخی موسوم به مزار اربعین در تکریت، از کهن‌ترین مدارس دوره اسلامی، اشاره کرد.

با این حال اگر بگوییم نفیس‌ترین بنای دوره اسلامی در عراق که به دست داعش تخریب شد، زیارتگاه موسوم به «امام محمد دوری» واقع در شهر «دور» (نزدیک شهر تکریت و در حدود 40 کیلومتری شمال شهر سامرا) بود، سخن گزافی نگفته‌ایم. برای نشان دادن وجوه اهمیت و ویژگی‌های منحصر به‌فرد این بنا، لازم می‌نماید که به معرفی اجمالی و تاریخچه آن بپردازیم:

ساختمان زیارتگاه شامل برج — مقبره‌ای با پلان مربع و ساخته شده از خشت و آجر بوده که طول هر ضلع آن از داخل حدود 7 و از بیرون حدود 11 متر و ارتفاع تقریبی آن نیز 13 متر بوده است. بر فراز بنا گنبد مضرّسی به ارتفاع حدود 9/5 متر وجود داشته و در مجموع ارتفاع بنا به 22/5 متر می‌رسیده است. داخل بنا دو محراب کم‌عمق وجود داشته و تزئینات و اشکال هندسی و نیز کتیبه‌هایی به خط کوفی زینت‌بخش دیوارهای آن بوده است. 1

بر اساس کتیبه‌های موجود در بنا، ساخت بنا به دستور امیر شرف‌الدوله مسلم بن قریش عُقیلی (امارت: 453-478ق) از امرای شیعه مذهب خاندان «بنی‌عُقیل» (امرای منطقه «جزیره» 2) آغاز شده، و پس از وی، به دست کمال‌الملک ابوالفتح طاهر بن علی بن محمد (درگذشته 486ق)، عمید بغداد، و برادرش ابوالمحاسن عبدالجلیل بن علی بن محمد دهستانی (مقتول در 495ق)، وزیر برکیارق سلجوقی ادامه یافته و سرانجام به دستور ابوجعفر محمد فرزند خطیرالملک ابومنصور محمد بن حسین میبیدی 3 به پایان رسیده است. 4

زیارتگاه دور نزد اهالی منطقه به عنوان مزار محمد (ملقّب به عابد)، فرزند امام موسی کاظم (ع) شهرت دارد؛ چنانکه در کتیبه‌ای مورخ 871ق که در داخل بنا وجود داشته، به همین عنوان معرفی شده است. اما با توجه به اینکه در منابع معتبر تاریخی، هیچ اشاره‌ای به محل وفات و دفن محمد عابد نشده و زیارتگاه‌های مشهور و کهن دیگری نیز از جمله در شیراز به وی منسوب است، نمی‌توان به قطع و یقین این زیارتگاه را به عنوان مدفن وی تعیین کرد.

از سوی دیگر، برخی از پژوهشگران عراقی نیز از جمله یونس السامرائی احتمال داده‌اند که این زیارتگاه مدفن شخصی به نام ابوالطیب محمد بن فرخان بن روزبه دوری (زنده در 359ق) باشد 5 که از رجال نه چندان مشهور و مطرح قرن چهارم هجری به شمار می‌آید و خطیب بغدادی در تاریخ بغداد، زندگی‌نامه مختصر وی را آورده است. 6

اما علاءالدین احمد العانی، باستان‌شناس عراقی، تعلق این زیارتگاه را به ابوالطیب دوری منتفی می‌داند 7؛ چراکه با استناد به سخن یاقوت، «دور» نام مکان‌های متعددی بوده است که از میان آنها، «دور» مورد نظر ما به تکریت نزدیکتر بوده و از این رو به نام «دور تکریت» شهرت داشته است 8؛ در حالی که ابوالطیب محمد بن فرخان دوری، منسوب به دور دیگری به نام «دور عربایا» بوده 9 که به سامرا نزدیکتر بوده و از این رو به نام «دور سامرا» شناخته می‌شده است. 10

بنابراین، با توجه به انتساب ابوالطیب دوری به «دور سامرا»، نمی‌توان زیارتگاه واقع در «دور تکریت» را مدفن شخص یاد شده دانست. ضمن آنکه اساساً ابوالطیب دوری یک شخصیت درجه چندم اهل سنت و نه چندان دارای اهمیت بوده که درباره محل وفات و دفن وی هیچ اطلاعی در دست نیست و نمی‌توان پذیرفت که مسلم بن قریش عقیلی که بی‌تردید شیعه مذهب بوده 11، به ساخت چنین آرامگاهی برای وی اقدام کند که در زمان ساخت، از باشکوه‌ترین بناهای آرامگاهی در عراق به شمار می‌آمده است.

پس باید چنین فرض نمود که این زیارتگاه، چنانکه در کتیبه آن نیز آمده، در اصل مزاری منسوب به محمد عابد فرزند امام هفتم (ع)، و یا شاید حتی مدفن یکی دیگر از نوادگان آن حضرت (ع) بوده است که امیر شرف‌الدوله مسلم بن قریش با هدف بزرگداشت وی، ساخت این بنای باشکوه را بر فراز قبر وی آغاز کرده و پس از وی، دیگر دولتمردان و صاحب منصبان دوره سلجوقی، ساختمان آن را تکمیل کرده‌اند.

زیارتگاه محمد عابد، نه تنها به عنوان نماد و به اصطلاح «landmark» شهر دور، از اهمیت محلی برخوردار بود، بلکه به عنوان یکی از کهن‌ترین بناهای آرامگاهی دوره اسلامی عراق که ساختمان اصیل و اولیه خود را به خوبی حفظ کرده بود، و گنبد آن نیز کهن‌ترین نمونه باقی‌مانده از گنبد‌های اورچین باقی‌مانده در عراق، بنایی بسیار شاخص به شمار می‌آمد و از اهمیت فراوانی در میان بناهای آرامگاهی جهان اسلام برخوردار بود.

افزون بر این، این زیارتگاه به عنوان یک بنای یادمانی کهن شیعی و از منظر ارتباط آن با آستان امامین عسکریین (ع) و مقام حضرت صاحب‌الزمان (عج) در شهر سامرا نیز حائز اهمیت است. می‌دانیم که بانی نخستین زیارتگاه دور یعنی مسلم بن قریش، به ساخت یا تکمیل ساختمان آستان امامین عسکریین اهتمام داشته و در کنار این آستان مقدس مقبره‌ای برای خود ساخته بود که پس از قتل وی در حلب، جنازه‌اش را به سامرا منتقل کردند و در مقبره اختصاصی وی به خاک سپردند. 12

از سوی دیگر باید توجه داشت که ساختمان آستان سامرا در اوایل سده 13ق بازسازی و در چند مرحله توسعه یافته و احتمالاً گنبد‌های این آستان تا پیش از توسعه‌های چند قرن اخیر به شکل اورچین بوده است. چنانکه گنبد مقام صاحب‌الزمان (عج)، در برخی از نگاره‌های هنری متعلق به پیش از سده 12ق از جمله

طومار نیبور، به همین شکل نمایش داده شده است و به نظر می‌رسد که پس از بازسازی و توسعه بنای آن به دست حاکمان دنبلی بعد از سال 1200ق، از حالت اورچین به وضعیت جدید آن تغییر شکل داده است.

با توجه به این نکته، آیا می‌توان گفت که زیارتگاه محمد عابد در «دور تکریت»، نمونه‌ای مشابه یا نزدیک به ساختمان یا گنبد نخستین سرداب غیبت و حتی بارگاه امامین عسکریین - تا پیش از توسعه بنای آنها - بوده است (چنانکه مقایسه تصاویر بنای زیارتگاه دور با نقاشی سرداب غیبت در طومار نیبور، می‌تواند تا حدودی نشان‌دهنده چنین شباهتی باشد)؟ در صورت پاسخ مثبت به این سؤال و پذیرش این نظریه، می‌توان به جایگاه ویژه و منحصر به فرد زیارتگاه دور در میان بناهای یادمانی شیعی پی برد.

به هر حال، بسی جای تأسف دارد که ساختمان زیارتگاه امام محمد دور، در تاریخ دوم آبان 1393 به دست تروریست‌های تحت فرمان دولت خلافت اسلامی، با بمب‌گذاری در داخل آن به طور کامل ویران گردید و تمدن اسلامی، یکی از ارزشمندترین بناهای یادبودی و آرامگاهی کهن خود را از دست داد. بی‌تردید تخریب و نابودی این زیارتگاه، فاجعه جبران‌ناپذیری در حق میراث اسلامی به شمار می‌آید و طبیعتاً هر گونه بازسازی آن، ارزش و اصالت اولیه این بنا را به آن باز نخواهد گردانید؛ اگرچه توصیه می‌شود که حتی‌الامکان، به گونه‌ای کاملاً مشابه و نزدیک به شکل ساختمان قبلی آن بازسازی شود.

نگاره سرداب غیبت امام زمان (عج) در طومار نیبور

نگاره سرداب غیبت امام زمان (عج) در طومار نیبور

* این مقاله با عنوان «یادی که داعش برد: نگاهی به زیارتگاه امام محمد دور در شمال سامرا» در شماره دوم مجله «بهاریه» (نشریه سالیانه مؤسسه میراث اسلامی) منتشر شده است.

۱. شرح مفصلی از معماری بنا و جزئیات آن را در اینجا ببینید: العانی، علاءالدین احمد، المشاهد ذات القباب المخروطة فی العراق، بغداد، ۱۹۸۲، ص ۵۲-۵۱.

۲. منطقه «جزیره» نام سرزمین وسیعی در شمال شام و بین‌النهرین بوده که امروزه شامل مناطقی از خاک شمال عراق و شمال شرقی سوریه و جنوب ترکیه است.

۳. خطیرالملک ابومنصور محمد بن حسین میبیدی، وزیر برکیارق سلجوقی پس از عبدالجلیل دهستانی بوده است. درباره وی بنگرید: خواند میر، دستور الوزراء، ص ۲۰۷.

۴. برای آگاهی بیشتر از متن کتیبه‌ها و تحلیل محتوای آنها، بنگرید: العانی، ص ۴۶-۴۷.

۵. بنگرید: العانی، ص ۴۵ (به نقل از تاریخ الدور تألیف یونس السامرائی).

۶. برای آگاهی از زندگی‌نامه وی بنگرید: خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۴، ص ۲۸۱-۲۸۲.

۷. العاني، ص ۴۵.

۸. ياقوت حموی، معجم البلدان، ج ۲، ص ۴۸۱.

۹. ياقوت حموی، همانجا؛ خطیب بغدادی، همانجا. خطیب بغدادی از دور سامرا به نام «دور عربان» یاد کرده است.

۱۰. ياقوت حموی، همانجا.

۱۱. درباره تشييع وی بنگريد: شمس الدين ذهبي، سير اعلام النبلاء، ج ۱۸، ص ۴۸۲؛ عبدالجليل رازی قزوینی، نقض، ص ۲۳۸.

۱۲. بنگريد: محمد راغب الطباخ الحلبي، اعلام النبلاء بتاريخ حلب الشهباء، ج ۱، ص ۳۱۵.